

Makale Türü: Araştırma

Geliş Tarihi: 11.01.2020

Kabul Tarihi: 26.01.2020

İLHANLILARIN ANADOLU'DA KURDUĞU VERGİ NİZAMI VE NETİCELERİ HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME

Dr. Erol KELEŞ*

Öz

Moğol işgali, Türkistan, Doğu Avrupa, İran ve Azerbaycan'da olduğu gibi Anadolu'da da büyük bir tahribata sebep olmuştur. Yoğun savaşlar sebebiyle bölge ahalisi başka yerlere göç ettiğinden yerleşim yerleri ıssızlaşmış, dolayısıyla üretim durma noktasına gelmişti. İran'a gelişiyse merkezi bir devlet tesis eden Hülegü, yalnızca askeri güçle bölgede tutunamayacağını farkındaydı. Her şeyden evvel bu yerlerin onarılması, yeniden can ve mal güvenliğinin sağlanması, yüksek bir idari mekanizmanın hayata geçirilmesi gerekiyordu. O sebeple Hülegü, tahribata uğrayan bölgelerin hızla inşa edilmesine başladı. Harap şehirlerin onarılmasının yanı sıra yeni şehirler de inşa edildi. İlk ilhanlı parası bu dönemde bastırılmasına rağmen, bilhassa Anadolu'da düzenli bir vergi düzeni kurulamadı.

Anadolu'da düzenli bir iktisadi teşkilattan söz edebilmek için Abaka dönemini beklemek gerekmiştir. Zira 1277 Elbistan hezimetini bu manada önemli bir dönüm noktası olmuştur. Güneyde Memlüklerin, kuzeyde ise Altın Orda'nın sürekli yayılmacı siyaseti Anadolu'nun doğrudan yönetilmesi mecburiyetini kaçınılmaz kılmıştır. Bu sebeple Anadolu'nun gelirlerini Moğol mali sistemine göre yeniden düzenlemek için, "İstifâ-i Memâlik-i Rûm" adıyla bir makam teşkil edilmiştir. Ancak Geyhatu ve Argun zamanında aşırı harcamalar ve yanlış iktisadi politikaların faturası halka kesilmiş ve toplanan ağır vergiler Anadolu halkını perişan etmiştir.

Gazan Han'ın reformları vergi toplama konusunda belli bir düzen getirmesine rağmen, vergi tahsildarlarının suüstimalleri artarak devam etti. Bu da nüfusun çevre bölgelere dağılmasına ve dolayısıyla üretimin sekteye uğramasına sebep oldu. Netice itibarıyla yapılan tüm reformlara ve alınan tüm tedbirlere rağmen Anadolu'nun vergi gelirleri, Moğol işgali öncesindeki miktarın yarısını dahi bulamadı.

Anahtar kelimeler: İlhanlı, Anadolu, Vergi, Gobçur, Tamga, Türkistan, Doğu Avrupa, İran, Azerbaycan.

* İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Ana Bilim Dalı.

Tax Regulation Established By Ilkhanid In Anatolia And An Evaluation About Its Results

Abstract

Mongolian invasion caused great destruction in Anatolia too, like in Turkistan, Eastern Europe, Persia and Azerbaijan. Because folk immigrated to different place due to hectic wars residential places desolated, so the production came on a halt. Hülegü who based a central state with his coming to Persia was aware of that he could not endure in this territory with just military force. Firstly, it was needed to repair these places, to re-establish life and property security, and to establish a great administrative force. Because of this, Hülegü began to rapidly build to damaged places. Both new cities were built and the ruined cities were restored. Although the first coin of Ilkhanid state was coined in this period, it could not be set up a regular tax system especially in Anatolia.

In order to talk about a regular tax system in Anatolia, it was necessary to wait for the period of Abaka. Because Abulustan defeat in 1277 was an important milestone in this sense. The continuous expansionist policy of Memlük Staten in the south and Altın Orda state in the north led to inevitable direct administration of Anatolia. So, an authority named of with "İstifa-i Memalik-i Rum" was arranged to reorganize the income of Anatolia according to the Mongolian financial system. But in the period of Geyhatu and Argun, excessive expenditures and wrong economic policies were invoiced to the public and heavy tax which had been collected desolated to the Anatolian.

Although Gazan Han's reforms set a certain order for tax collection, the abuse of tax collectors continued to increase. This situation caused the population to spread to neighbor regions and hence to halt production. As a result; in spite of all reforms and measure, tax revenues of Anatolia could not even reach half of the amount before the Mongol invasion.

Keywords: Ilkhanid, Anatolia, Tax, Gobçur, Tamga, Turkistan, Eastern Europe, Persia, Azerbaijan.

Çingiz Han'ın yaptığı seferler, nasıl ki ilk zamanlarda Türkistan ve Çin'i bilhassa iktisadi anlamda bir tahribata ve istikrarsızlığa sürüklemiş ise, Hülegü'nün Ortadoğu'daki savaşları da bölge üzerinde benzer yıkımlara sebep olmuştu. Nitekim Moğollar bölgeye ilk geldikleri dönemlerde büyük yıkım ve katliam yapmışlardı. Şehirler ele geçirilirken, esir edilen insanların topluca imha edildiğinin örnekleri mevcuttur.¹ Moğol işgaline şahit olanlar bu ülkelerde bir daha toparlanmanın olamayacağını belirtiyorlardı.² Hamdullah Kazvini'ye göre tahribat o kadar büyüktü ki bin yıl geçse dahi bu yıkım tamir edilemezdi.³

Kanlı savaşlar sebebiyle yerleşim yerleri ıssızlaşmış, üretim durmuştu. Her şeyden evvel bu yerlerin onarılması, yeniden can ve mal güvenliğinin sağlanması, bölgede hâkimiyetin devamı açısından önemliydi. Hülegü yalnızca askeri gücün bir ülkeyi elde tutamayacağını, yüksek bir idari mekanizmanın da haya-

¹ Bu konuda geniş bilgi için bkz. İbnü'l Esir, *El-Kamil fi't Tarih XII*, Nşr. Abdülkerim Özaydın, İstanbul 1987, s. 358-399.

² V. Vladimiroviç Barthold, *İslam'da İktidarn Serüveni Halife ve Sultan*, Nşr. İlyas Kamalov, İstanbul 2012, s. 160.

³ Geniş bilgi için bkz. I.P. Petrushevsky, "The Socio-Economic Condition of İran Under The İl-Khans", *The Cambridge History of İran V*, Nşr. J.A. Boyle, Cambridge 1968, s. 484 vd.

ta geçirilmesinin gerekliliğini biliyordu.⁴ Bununla birlikte Moğol hâkimiyeti İran ve Anadolu'da iktisadi bir yükselişin önünü de açmıştır.⁵ Daha önce Doğu'dan Batı'ya ve Batı'dan Doğu'ya gitmeye korkan kervanlar, artık Akdeniz'den Çin'e, Çin'den Orta Avrupa'ya kadar büyük bir emniyet altında gidip gelmeğe, mallarını satmaya başladılar. Sadece Doğu ile Batı arasında ticaret değil aynı zamanda seyahatlar ve kültür alışverişi de büyük bir canlılık kazandı.⁶

İlhanlıların yukarıda bahsi geçen sahip oldukları ülkenin niteliklerini kullanabilmeleri şüphesiz düzenli bir vergi sistemini hayata geçirebilmelerine bağlıydı. Moğollardan önce İran ve Anadolu'da iktisadi birlikten söz etmek mümkün görünmemektedir. Zira her bölge farklı para ve vergi sistemlerine tabiydi. İlhanlı yönetiminin getirdiği en önemli yenilik belki de bu ikiliğe son vererek, merkezi bir iktisadi sistemi teşkil etmesiydi.⁷

İlk İlhanlı sikkesi Hülegü zamanında bastırılmasına rağmen, bilhassa Anadolu üzerinde düzenli bir vergi tahsilinin kurulduğunu ifade etmek doğru olmasa gerektir. Çünkü Hülegü'nün bölgeye ilk geldiği dönemlerde, Arran'da bulunduğu sırada yanına gelen Emir Argun, O'na ülkenin sorunlarıyla ilgili bir rapor sundu. Nüfus sayımına başladı, vergiler konusunda önemli düzenlemeler yaptı. Ancak bu düzenlemeler daha çok İran, Azerbaycan ve Gürcistan yörelerini kapsamaktaydı.⁸ Esasında bu dönemde Anadolu'nun siyasi taksimi iki Selçuklu şehzadesi, yani Rükneddin ve İzzeddin arasında taksim edilmişti. Buna göre; II. İzzeddin Keykavus'a Aksaray'dan Rum saltanatının hududu olan denize kadar olan yerler, Rükneddin Kılıçarslan'a da Kayseri'den Büyük Ermenistan'a kadar olan yerler verildi. Böylece Anadolu biri Kayseri, diğeri Konya'da olmak üzere iki Sultan tarafından idare edilmeye başlandı. Ayrıca Anadolu'nun vergi yekünü (Mukati'a-i Mâl-ı Rum) de belirlenmişti.⁹ Buna

⁴ Hülegü aynı zamanda ilmi faaliyetlerden de faydalanmanın önemini kavramıştı. Kendi ülkesinde ilim ehlini koruma ve kollamayı da ihmal etmemişti. Meraga'da rasathanenin kurulmasını sağlamıştı. Hülegü bu anlamda İlhanlı hükümdarlarından ancak Gazan Han ile kıyaslanabilir. [Bkz., Bertold Spuler, *İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri)*, Nşr. Cemal Köprülü, Ankara 2011, s. 77.] Bu bağlamda İranlı tarihçi Alâeddin Cüveyni, devletin idari mekanizmasında önemli görevler icra ettiği gibi Tarih-i Cihangüşa adıyla önemli bir eser de kaleme almıştır. Bkz. Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu (Attila, Cegiz Han, Timur)*, Nşr. Reşat Uzmen, İstanbul 2010, s. 405.

⁵ Zeki Velidi Togan, "Moğollar Döneminde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası I*, İstanbul 1931, s. 15. Ahmet Tabakoğlu, bunun aksini iddia etmektedir. O'na göre Anadolu'da bu dönemde Moğollara ödenen vergilerin çokluğu ekonomik krize neden olmaktadır. Tabakoğlu, Togan ile Köprülü'nün XIV. yüzyılın başlarında Anadolu'daki fiyatların düşüklüğüne ve mal bolluğuna bakarak bunun iktisadi bir refaha işaret olduğunu kabul etmelerinin hata olduğunu savunur. Oysa bunun halkın alım gücünün zayıflaması, talebin gerileyerek bir depresyon oluşturmaya değerlendirelmedir yorumunu yapmaktadır. Bkz. Ahmet Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, İstanbul 2008, s. 111.

⁶ Nicola di Cosmo, "Mongols and Merchants on the Black Sea Frontier in the Thirteenth and Fourteenth Centuries: Convergences and Conflicts", *Mongols, Turks and Others*, (Edit. Reuven Amitai and Michel Brain), Brill-Leiden-Boston 2005, s. 391; Dickran Kouymjian, "Moğol, Türkmen, İran ve Osmanlı Egemenliği Altında Van", *Tarihi Kentler ve Ermeniler Van*, Nşr. Richard G. Hovannisian, İstanbul 2016, s. 137 vd.

⁷ Bkz. Zeki Velidi Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası I*, İstanbul 1931, s. 15.

⁸ Geniş bilgi için bkz. *Cüveyni II*, s. 420.

⁹ Bkz. Kerimüddin Mahmud-i Aksarayı, *Müsameretü'l-Ahbar*, Nşr. Mürsel Öztürk, Ankara 2000, s. 46; El-Evamirü'l-Ala'iyye, s. 584; *Anonim Selçukname (Tevarih-i Ali Selçuk)*, Nşr. H. İbrahim Gök

göre; 20 tümen, 500 parça Antalya kumaşı; 3000 altın işlemeli kap kakak, 500 baş iğdiş at, 500 baş katır, iki sultan tarafından yıllık Tebriz'e gönderilecekti. Bu şekilde belli bir vergi düzeni sağlanmış iken Aksarayı, Sultan İzzeddin'in tuğracısı Baba Şemseddin'in Hülegü'nün huzuruna çıktuktan sonra birtakım yükümlülükleri üstlendiğini ve bunun neticesinde de Anadolu'daki Moğol askerinin tahsisatının sürekli arttığını belirtmektedir.¹⁰ Aynı dönemde Fahreddin Ali'nin vezirlik makamına gelmesiyle Anadolu'da dirlik ve düzenin büyük ölçüde sağlandığı, görevde kaldığı 35 yıl içerisinde ülkenin dört bir yanının bayındır hale getirildiği de kaydedilir.¹¹

İlhanlı yönetimi sahip olduğu topraklar üzerinde hayat süren ya da ticaret amacıyla bulunan insanlardan genellikle; *gulan/kalan*, *gobçur/kobçur*, *tamga* ya da *bac/baç* adı verilen vergileri alırdı. Bunlardan kılan, arazi sahiplerinden ürün üzerinden; kobçur, konargöçerlerden yetiştirdikleri hayvan üzerinden alınırdı.¹² Tamga ya da bac ise şehirlerde yaşayanlardan ve özellikle de tüccarlardan tahsil edilmekteydi.¹³ Ayrıca *balış* adı verilen bir vergi daha vardı ki niteliği pek bilinmese de bac ile eşdeğer olabileceği iddia edilmektedir.¹⁴ Moğol hâkimiyetindeki her yerde toplanan vergiler ortak olsa da oranı farklı olabiliyordu. Misal olarak; Çin ve Türkistan'da arazi vergisi 1 ile 11 dinar arasında iken İran'da bu 1 ile 10 ya da 1 ile 7 dinar arasında toplanıyordu. Göçebelerden alınan vergi ise hayvan sayısına göre belirleniyor ve buna göre her yüz hayvandan bir hayvan alınıyordu. Küçük sürü sahipleri ise *kopçur* vergisinden muaf tutulmuştur.¹⁵

Kervanların ülke içerisinde güvenli seyredebilmelerini sağlayan "*kavran-salar*" isimli memurlar görev yaparlardı. Bunların maiyetlerinde yüzer kişilik askeri kuvvetleri vardı. Aynı şekilde yol muhafızı olarak "*tutkavul*" veya "*ta-kavul*" adı verilen muhafızlar da vardı.¹⁶ Şüphesiz ticaret yollarının güvenliği sıkı bir şekilde işleyen haberleşme teşkilatıyla da ilgiliydi. Gazan Han döneminde Moğolların haberleşme teşkilatı olan "*yam*" yeniden bir düzenlemeye

vd., Ankara 2014, s. 46; Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Camiü'd-Düvel II*, Nşr. Ali Öngül, İzmir 2000, s. 102 vd.; Gregory Ebu'l Faraç, *Ebu'l Faraç Tarihi II*, Süryanice'den İngilizce'ye çev.: Ernest A. Wallis Budge, Türkçe Nşr. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1999, s. 573; Spuler, *a.g.e.*, s. 64; Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *SAD I*, Ankara 1970, s. 33.

¹⁰ Bkz. Aksarayı, s. 47. Ayrıca bkz. C. Cahen, *a.g.e.*, s. 324.

¹¹ Bkz. Aksarayı, s. 47 vd.

¹² Kobçur, ağnam vergisiydi ve yılda iki taksit halinde toplanırdı. Kobçur tabiri bazı zamanlarda anlam genişlemesine uğrayarak; tüm vergileri ifade eder bir kavram olmuştur. Bkz. Cüveyni II, s. 416. Mengü Kağan döneminde ise ahaliden toplanan nüfus vergisine verilen ad olmuştur. Kopçur tabiri Fatih dönemine kadar Osmanlı iktisadi sisteminde kullanıldığı gibi Karamanoğullarının sonuna kadar da varlığını devam ettirmiştir. Zeki Velidi Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", s. 21.

¹³ Bu vergiler hakkında daha geniş bilgi için bkz. Tuncer Baykara, *Türkiye'nin Sosyal ve İktisadi Tarihi (XI. ve XIV. Yüzyıllar)*, Ankara 2000, s. 165-176.

¹⁴ Bkz. C. Cahen, *a.g.e.*, s. 325.

¹⁵ Zeki Velidi Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", s. 18 vd.; B. Spuler, *a.g.e.*, s. 337.

¹⁶ Cingiz Han zamanında tacirlerin güvenli şekilde yollarına devam etmelerini sağlayan Korakçi/Krakçiye adlı memurlar vardı. Bkz. Cüveyni I, s. 117; İbnü'l-İbri Ebu'l-Ferec, *Tarih-i Muhtasari'd-Düvel*, Nşr. Ş. Yaltkaya, Ankara 2011, s. 7.

tabii tutularak, işlerlik kazanması sağlanmıştır.¹⁷ Taşınan malların değerine ve miktarına göre tüccarlardan vergi alıyorlardı.¹⁸

Her vilayetin vergi toplama hususunda farklı kanunları olsa da bu vilayetlerde faaliyet gösteren tacirlerden her on dinarda, dinarın yirmi dörtte biri vergi alınırdı.¹⁹ Örneğin; Ayas'tan Erzurum ve buradan Tebriz'e devam eden kervan yolunda seyreden her tüccardan bir hayvan yükü maldan devlet 153 dirhem alırken, tüccarın güvenliğini sağlayan görevliye de tüccar tarafından 50 dirhem para verilirdi.²⁰ Bu kervandan toplam 203 dirhem de gümrük vergisi alınırdı.²¹ Yukarıda bahsedildiği üzere ahır ve ağıl hayvanlarını besleyenlerden de yüzde bir oranında *kobçur* adı verilen vergi toplanırdı. Âlimler, ruhaniler, hastalar, yaşlılar, çocuklar ve muhtaçlar kobçur vergisinden muaf tutuldukları gibi,²² ticari önem arz eden pek çok şehir de "*kalan, kobçur*" gibi bazı vergilerden muaf tutmuşlardır.²³ Bazı İlhanlı kitabelerinden Ani ve Ankara şehirlerinin böyle bir ayrıcalığının olduğu anlaşılmaktadır.²⁴

Anadolu'da düzenli bir iktisadi teşkilattan bahsedebilmek için Abaka dönemini beklemek gerekecektir. Zira 1277 Elbistan hezimetini bu manada önemli bir dönüm noktası olmuştur. Güneyde Memlûklerin sürekli Anadolu'da çıkan Moğol karşıtı ayaklanmaları körüklemeleri, aynı zamanda kuzeyde Altın Orda'nın devamlı Mısır ile birlikte hareket ederek Azerbaycan'a doğru yayılma siyaseti, devletin merkezi Tebriz ile ülkenin batı ve güney bölgelerini birbirine bağlayan geçiş noktalarının daha iyi muhafaza edilmesini gerekli kılmıştır.²⁵ O sebeple Abaka, kardeşi Kongurtay'ı Anadolu'nun dirlik ve düzenini, veziri Şemseddin Cüveyni'yi ise Anadolu'nun gelirlerini Moğol mali sistemine göre yeniden tanzim etmesi için Anadolu'ya göndermiştir.²⁶ Anadolu'yu Tebriz'e yani İlhanlı hükümdarına bağlamak maksadıyla "*Nâib-i Saltanat-ı Memâlik-i Rûm*" ve "*İstifâ-i Memâlik-i Rûm*" gibi makamlar teşkil edilmiş ve merkezden

¹⁷ Bkz. Fazlullah b. Abdullah eş-Şirazi, *Tahrir-i Tarih-i Vassaf III*, Nşr. Abdu'l Muhammed Ayeti, Tahran 1372 / 1994, s. 232 vd.

¹⁸ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 2009, s. 50. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Methal*, Ankara 1998, s. 257 vd.

¹⁹ Şerefeddin Yaltkaya, "İlhaniler Devri İdari Teşkilatına Dair (Nasir-Eddin Tusi'nin Bir Eseri)", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası II*, İstanbul 1939, s. 8 vd.

²⁰ Muhafıza ödenen ücret konusunda bkz. C. Cahen, *a.g.e.*, s. 317.

²¹ Zeki Velidi Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", s. 16.

²² Geniş bilgi için bkz. B. Spuler, *a.g.e.*, s. 334-337; Şerefeddin Yaltkaya, "a.g.m.", s. 7-16.

²³ İlhanlılar döneminde toplanan vergiler ve bunların mahiyeti hakkında geniş bilgi için bkz. A.K.S. Lambton, "Mongol Fiscal Administration in Persia", *Studia Islamica*, No. 64, 1986, s. 79-99.

²⁴ Z. Velidi Togan, *a.g.e.*, s. 302.

²⁵ Geniş bilgi için bkz. Erol Keleş, "Elbistan Meydan Muharebesi ve İlhanlıların Yeni Anadolu Politikası", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 123, Sayı: 242, İstanbul 2019, s. 63-72.

²⁶ Bkz. *Camiü't-Tevarih*, s. 114; Z. Velidi Togan, *a.g.e.*, s. 235 vd. Ayrıca bkz. Z. Velidi Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", s. 18; F. Sümer, "a.g.m.", s. 45; C. Cahen, *a.g.e.*, s. 283; Bu tarihlerden itibaren Anadolu'da Moğollara karşı başta Karamanlılar olmak üzere Türkmen direnişi başlayacaktır. Bkz. İbn Bibi, *El-Evamirü'l-Ala'iyye fi'l-Umuri'l-Ala'iyye*, Nşr. Mürsel Öztürk, Ankara 2014, s. 628 vd.; O. Turan, *a.g.e.*, s. 575 vd.

hükümdar adına atanan görevliler vasıtasıyla Anadolu siyasi ve mali açıdan kontrol altında tutulmuştur.²⁷

Cüveyni göreve gelir gelmez evvela halkın üzerindeki vergi yükünü herkesin gelirine göre belirlediği gibi yükümlülerden düzenli bir şekilde tahsil edilemeyen bazı vergileri de toplamaya başlamıştır. Ayrıca kanun dışı hiç kimseden vergi tahsil edilmeyeceği, müsaderenin kaldırılacağı gibi konularda vilayetlere talimatnameler göndermiştir.²⁸ Reşidüddin, Sahib Şemseddin'in Anadolu'da harap olan şehirleri mamur hale getirdiğini ve burada daha önce düzenli bir şekilde toplanamayan tamga vergisinin O'nun gelişiyle muayyen bir şekilde tahsil edildiğini belirtmektedir.²⁹ Ancak tesis edilen bu mali düzen zamana yayılamadığı gibi yüzeysel de kaldı. Dolayısıyla kısa sürede siyasi istikrarsızlık ve talan ekonomisi yeniden kendisini göstermeye başlamıştır.

Argun Han zamanında Selçuklu Devleti'nin son büyük devlet adamı olan Fahreddin Ali'nin görevden alınıp yerine İranlı müstevfi Fahreddin Kazvini'nin getirilmesi, ekonomik ve siyasi çöküntü anlamında Anadolu için önemli bir milad olacaktır. Nitekim Fahreddin Kazvini yanında getirdiği müsrif ve açgözlü kalabalık bir memur grubuyla Anadolu'yu idare etmeye başlamıştır.³⁰ O'nun görev yaptığı dönemde bilhassa Anadolu'da toplanan keyfi vergiler halkı ziyadesiyle rahatsız etmiştir. Aşağı yukarı ömrünün yarım asırlık (1276-1323) bir süresini Selçuklu Devleti hizmetinde geçirmiş olan Aksarayı, Fahreddin Kazvini'nin Anadolu'ya İranlı, Ermeni ve Gürcü memurları getirip, devletin önemli görevlerini yakınları ve bu gürüh arasında taksim ettiğini, kendi masraflarını karşılayabilmek için ağır vergiler tahsil edip, halkı ezdiğini belirterek durumu açık bir şekilde ifade etmektedir.³¹ Aynı dönemde yani 1285'lerde, Şehzade Hülacü ile Keyhatu'nun Anadolu'ya gelip, Erzincan'ı yurt tutmaları³² bölge halkının vergi külfetini daha da artırmıştı. Öyle ki Aksarayı, *"Tatar'ın masrafı için ayrılan çok miktarda vergiden halkta yakacak bir mum bile kalmadı. O sebepten ahali borç almaya başvurdu."* der.³³

Bu dönemde Anadolu mali bakımdan ikiye ayrılmıştı. Buna göre, Kayseri'nin batısında kalan yerler vezir Fahreddin Kazvini'ye teslim edilirken; doğusundaki topraklar ise saltanat naibi Mücirüddin Emirşah'a verilmiştir.³⁴ Top-

²⁷ Bkz. B. Spuler, *a.g.e.*, s. 386 vd.; İlhan Erdem, "Sahib-i Divan Şemseddin Cüveyni'nin Anadolu'ya Gelişi, Yeni Moğol Rejiminin Kurulması, Sonuçları", *Prof. Dr. Kazım Yaşar Koprıman'a Armağan*, Ankara 2003, s. 337-345.

²⁸ Bkz. Aksarayı, s. 60 vd.; *El-Evamirü'l-Ala'iyye*, s. 640 vd. Bu konuda ayrıca bkz. Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, İstanbul 2010, s. 67 vd.; M. Fuad Köprülü, "Cüveyni", *İA II*, s. 25-259.

²⁹ *Câmiü't-Tevârih*, s. 114; C. Cahen, *a.g.e.*, s. 285; Z. Velidi Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası I*, İstanbul 1931, s. 18.

³⁰ Hamdullah Kazvini Müstevfi, *Tarih-i Güzide*, Farsça trc. Abdullah Hüseyin Nevai, Tahran 1944, s. 597.

³¹ Konu hakkında geniş bilgi için bkz. Aksarayı, s. 118. Ayrıca bkz. C. Cahen, *a.g.e.*, s. 294 vd.; Z. Velidi Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", s. 10.

³² *Câmiü't-Tevârih*, s. 152.

³³ Bkz. Aksarayı, s. 115.

³⁴ Bkz. Aksarayı, s. 122; Münecimbaşı II, s. 127.

lanan vergilerin ağırlığı sebebiyle halk, gerek İlhanlı ve gerekse Konya Selçuklu yönetiminin elinin uzanamayacağı Anadolu'nun kenar veya dağlık yerlerine kaçarak bu yağma ve talan uygulamalarından uzaklaşıyordu.³⁵ Bu bağlamda Anonim Selçukname'de, Konya'da 24 gün kalan Fahreddin Kazvini'nin halka yaptığı kötülüklerden dolayı insanları canından bezdirdiğini ve bu sürenin 24 bin yıldan daha fazla uzun geldiği kaydedilmektedir.³⁶

Argun döneminin hemen akabinde tahta geçen Geyhatu ise zevki sefa içerisinde bir hayat sürmeyi tercih etti. Eğlenceler tertip edip, bolca hediyeler dağıtarak devlet hazinesini hiç olmadığı kadar zayıflattı.³⁷ Bu arada ülkede salgın hayvan hastalıkları da baş gösterince ekonomi iyice dibe vurdu. Kötüye giden ekonomiyi düzeltebilmek amacıyla Çin'de uygulanan kâğıt para (Chao)³⁸ 1294'te Tebriz ve pek çok şehirde basılarak piyasaya sürüldü.³⁹ Fakat istenilen başarı elde edilemedi.⁴⁰ Ticaret oldukça zayıfladı. Tebriz halkı şehri terk etti.⁴¹ Açlıktan insanlar bağ ve bahçeleri talan etmeye başladı.⁴² İki ay gibi kısa bir süre sonra kâğıt para uygulamasından vazgeçildi.⁴³

Gazan Han tahta geçtiğinde halletmesi gereken yığınla mesele çözüm bekliyordu. Her şeyden önce Baydu'yla girdiği taht mücadelesinden dolayı ortaya çıkan para krizini aşabilmek için ülkenin zenginlerinden borç para alındı.⁴⁴ Uzun süren savaşlar sonucunda halkı katledilen, kaynakları yağmalanan İran ve Anadolu'nun yeniden bir düzene kavuşturulması gerekmektedir.⁴⁵ Hülegü'nün İran'a gelişiyle birlikte nizami bir devlet düzeni kurulmasına rağmen devam eden yarım asırlık sürede dahi adil bir düzen sağlanamamıştı. İran ve Anadolu'ya gelen göçebe Türk ve Moğol boylarının otlak ihtiyacı, yer-

³⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülkadir Yuvalı, "İlhanlıların Anadolu Politikası ve Doğu Anadolu Şehirlerinin Vergi Potansiyeli", *XI. Türk Tarih Kongresi II*, (5-9 Eylül 1990), Ankara 1994, s. 586 vd.

³⁶ Bu konu hakkında geniş bilgi için bkz. *Anonim Selçukname*, s. 57 vd.

³⁷ Mirhond, *Tahrir-i Ravzatu's-Safa*, (5. kısım), Nşr. Dr. Abbas Zeryab, Tahran 1358, s. 931; Hondmir, *Habib's-Siyer fi Ahbar-i Efrad-i Beşer III*, Nşr. M. Debir Siyaki, Tahran 1983, s. 135 vd. Geyhatu'nun hastalığı, iyileşip tekrar tahta oturması ve nihayet devlet hazinesini müsrif bir şekilde kullanması konusunda bkz. *Tahrir-i Tarih-i Vassaf III*, s. 159 vd.

³⁸ Bu kâğıt para "Chao"nun İran'da uygulanışı ve sonuçları hakkında detaylı bilgi için bkz. Karl Jahn, "İran'da Kâğıt Para", *Belleten*, VI/23-24, Ankara 1942, s. 269-309.

³⁹ Bkz. *Ebu'l Faraç Tarihi II*, s. 644; *Tarih-i Güzide*, s. 145. Z. Velidi Togan, bu kâğıt paranın 1294'ten önce Moğollar ve Uygurlar tarafından bilindiğini aksi takdirde böyle bir işe girişemezdi değerlendirmesini yapmaktadır. Bkz. Z. Velidi Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", s. 11 vd.

⁴⁰ Alessandro Bausani, *The Persians from the Earliest Days to The Twentieth Century*, London 1975, s. 112.

⁴¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. *Ebu'l Faraç Tarihi II*, s. 644 vd.; Hondmir III, s. 138.

⁴² Ayrıntılı bilgi için bkz. *Camiü't-Tevarih*, s. 183; *Tahrir-i Tarih-i Vassaf III*, s. 166 vd.; B. Spuler, *a.g.e.*, s. 100 vd.

⁴³ Bkz. *Ebu'l Faraç Tarihi II*, s. 645; *Tahrir-i Tarih-i Vassaf III*, s. 167; *Tahrir-i Ravzatu's-Safa* (5. Kısım), s. 932. Ayrıca bkz. Tuncay Aykut, "Moğol ve İlhanlı Para Tarihi", *Ak Akçe Moğol ve İlhanlı Sikkeleri (Mongol And İlkhandid Coins)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1992, s. 27; C. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, Nşr. Yıldız Moran, İstanbul 1979, s. 316.

⁴⁴ B. Spuler, *a.g.e.*, s. 325.

⁴⁵ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Tarih-i Mübarek Gazani*, Nşr. Karl Jahn, Prag 1941, s. 350 vd.

leşik ahaliyle bu göçebe unsurların sosyo-ekonomik çatışmaları zirai hayatın yeniden canlandırılmasına engel teşkil ediyordu.⁴⁶

Bu döneme gelindiğinde Moğol istila hareketi her ne kadar nihayete ermiş ise de bazı İlhanlı hükümdarları başta olmak üzere, emir ve bürokratlarının müsrif davranışları, halktan ağır vergiler toplamaları Anadolu'da sosyo-ekonomik nizamı alt üst etmeye yetiyordu. Bu bağlamda Abaka, Anadolu'nun mali işlerini düzenlemek üzere bizzat atadığı Cüveyni'yi kendisine az hediye vermekle itham edip görevden azletmişti.⁴⁷ Gazan'ın cülusuna kadar toplanan vergilerin ağırlığı bir yana aynı verginin yeniden toplanmaması için herhangi bir garanti de yoktu. Vergiler hazineye gönderilmediği için hükümet buraları vergi vermeyen mahaller olarak kabul ediyor ve tekrar para alma yoluna gidiyordu. Bazı valiler kobçur vergisini bir yıl içerisinde on defa yükseltebiliyordu. O sebeple vergi memurlarının geldiği haberi üzerine köylüler yerlerini terk ederlerdi. Tahsildarlar da kadınları alıp götürürlerdi. Nüfusun azalması da üretimi olumsuz etkilemekteydi.⁴⁸

Hükümdar sülalesi korumasında olan şahıslardan vergi alınmadığı gibi bu aileden birine ait olan *has incu* niteliğindeki yerler de vergiden muaftı.⁴⁹ İlhanlılar Anadolu'yu nüfuzları altına aldıkça, belirli yerlerin gelirlerini hazineye ait olmak üzere *has incu* haline getirdiler. Aksaray'ın *İncuhayı Rum* adını verdiği⁵⁰ bu yerlerden biri de Ani kasabasıydı.⁵¹

Yukarıdaki meselelere bakılacak olursa Gazan Han'ın öncelikle düzenli bir iktisadi yapı teşkil etmesi gerekiyordu. Her şeyden evvel Argun ve Geyhatu döneminde tamamen boşalan devlet hazinesini tekrar belli bir seviyeye getirmek gerekmekteydi.⁵² Bunun için de vergilerin, sikke ve ölçülerin yeniden ıslah edilmesi, kalpazanlığın engellenmesi şarttı.⁵³

Gazan Han evvela boş arazilerin üretime geçirilmesi için harekete geçti. Böylece bu araziler ikta yoluyla dağıtılarak mahsulün artırılması sağlandı. Bunun yanı sıra herkese ekip işleyebileceği kadar toprak verilmesi kararlaştırıldı. Tebayı oldukça rahatsız eden vergi memurlarının baskıcı uygulamalarına son verildi. Gazan Han 22 Şubat 1304 tarihinde çıkarttığı vergilere dair fermanında her köy ve kasabanın ne kadar vergi vereceğinin herkes tarafından bilinmesine yönelik tedbirlerden bahsetmiştir.⁵⁴ Fermanında bu tedbirlerin

⁴⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Osman G. Özkuzugüdenli, *Gazan Han ve Reformları (1295-1304)*, (Yayınlanmış Doktora Tezi), İstanbul 2000, s. 175 vd.

⁴⁷ B. Spuler, *a.g.e.*, s. 339.

⁴⁸ Geniş bilgi için bkz. B. Spuler, *a.g.e.*, s. 341.

⁴⁹ Bkz. W. Barthold, "İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası I*, İstanbul 1931, s. 148 vd.

⁵⁰ Aksarayı, s. 144, 183.

⁵¹ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 236.

⁵² Gazan Han zamanında mali alanda yapılan düzenlemeler için bkz. *Tahrir-i Tarih-i Vassaf IV*, s. 260 vd.

⁵³ Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, (nşr. Gökhan Aksay), İstanbul 2013, s. 39.

⁵⁴ Bkz. *Tarih-i Mübarek Gazani*, s. 253. Ayrıca Gazan Han döneminde bu konuda alınan tüm önlemler hakkında bkz. Hondmir III, s. 167-170; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 241-244; I.P. Petrushevsky, "a.g.m.", s. 495.

ağaç tahtaya, taşa, bakır veya demir levhaya yazılmasını ve bunların herkesin görebileceği camilerin kapıları, minareleri vb. yerlere konulmasını belirtmektedir.⁵⁵ Hristiyan ve Yahudilerin de aynı şekilde görebileceği mekânlara asmalarından bahsedilmektedir.⁵⁶ Böylece herkesin devlete ödeyeceği vergi miktarı belirlenmiş olduğundan artık hiç kimse halktan keyfi olarak vergi toplayamayacaktı. Bu yolla halkın soyulmasının ve zulme uğramasının önüne geçilebileceği düşünülüyordu.⁵⁷ Hamdullah Müstevi, bu dönemde vezir Hoca Sadreddin'in şehirlerdeki ilave vergi olan gobçuru kaldırarak, yerine tamga vergisini getirdiğini ve bu sayede hem gelirin arttığını hem de halkın rahata kavuştuğunu kaydetmektedir.⁵⁸

Köylüler için devlete verilecek olan vergi iki takside bölünmüştü. Buna göre ilk taksit Nevruz'u takip eden ilk yirmi gün (21 Mart-11 Nisan) içinde ikincisi ise 22 Eylül-12 Ekim tarihleri arasında verilecekti.⁵⁹ Bunu düzenli bir şekilde yürütebilmek için "Takim-i Hani" ya da "Takvim-i İlhani" adıyla bir güneş takvimi de düzenlenmişti.⁶⁰

Alınan tedbirler bilhassa köylerde güvenliği tesis ettiği için azalan nüfus hızla çoğaldığı gibi üretim de arttı. Dolayısıyla artan vergi oranı, devletin hazinesini önemli ölçüde rahatlatmıştı. Şüphesiz bu gelişmeler toplum hayatına da yansımaktaydı. Keza Şarki Anadolu'da manastırlarda tutulan bazı kayıtlar, yöre insanının hayat şartlarında meydana gelen olumlu gelişmeleri bir ölçüde göstermektedir. Bu bağlamda 1304 tarihinde Nahçıvan'da yazılmış olduğu tespit edilen bir Ermeni kaynağında Gazan Han döneminde tüm doğu Hristiyanlarının rahata ve huzura kavuştuğundan bahsedilmektedir. Ayrıca O'nun adil bir hükümdar olduğu ve tüm vergileri kaldırarak halkın güvenini kazandığı dile getirilmektedir.⁶¹ Aynı tarihlerde Van'da kaleme alınmış olan iki Ermeni yazması Gazan Han'dan övgüyle bahsederek, O'nun Ermeni halkının koruyucusu olduğunu belirtmektedirler.⁶² Nitekim Reşidüddin de, yapılan bu reformların bir sonucu olarak paranın ayarında bir düzelmeye olduğunu ve bu başarının daha evvel hiçbir hükümdar ya da halifeye nasip olmadığını belirterek, bu kayıtları teyid etmektedir.⁶³ Aynı müellif vergi toplama konusundaki bu düzenlemelerin halkı memnun ettiğini, yerlerini terk edenlerin yurtlarına döndüğünü ifade ederek, devletin vergi gelirlerinin de arttığını dile getirmektedir.⁶⁴

Gazan Han bütün bunları yaparken pek çok güçle karşılaşmış ve zaman zaman sert tedbirler almak durumunda da kalmıştır.⁶⁵ Nitekim dönemin

⁵⁵ *Tarih-i Mübarek Gazani*, s. 262 vd.; Hondmir III, s. 169.

⁵⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz., W. Barthold, "İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet", s. 135 vd.

⁵⁷ *Tarih-i Mübarek Gazani*, s. 260 vd.

⁵⁸ Bkz. *Tarih-i Güzide (Farsça trc.)*, s. 604.

⁵⁹ *Tarih-i Mübarek Gazani*, s. 264.

⁶⁰ Osman G. Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 216.

⁶¹ Avedis K. Sanjian, *Colophons of Armenian Manuscripts (1301-1480)*, A Source for Middle Eastern History, Cambridge-London 1969, s. 48.

⁶² *Colophons of Armenian Manuscripts*, s. 48-49.

⁶³ *Tarih-i Mübarek Gazani*, s. 286.

⁶⁴ *Tarih-i Mübarek Gazani*, s. 255.

⁶⁵ B. Spuler, *a.g.e.*, s. 105.

kaynaklarından Süryani Ebu'l Faraç, Gazan Han'ın tahta geçişiyle Hıristiyan, Yahudi ve putperestlere ait mabedlerin yıktırıldığını,⁶⁶ bahsi geçen dinlerin üst düzey din görevlilerine hakaret edildiğini ve onlardan vergi alındığını belirtmektedir. Baskılara dayanamayan gayrimüslim ahalinin Müslüman olduğunu dile getirmektedir⁶⁷ ki bu ifade yukarıda bahsi geçen olayların görgü şahidi Ermeni kayıtlarıyla çelişmektedir.

Gazan Han döneminde Anadolu'nun belki de en büyük talihsizliği, yönetiminin bir süre sonra emin ellere bırakılmamasıydı. Çünkü Anadolu'nun vergi tahsildarlığı birbirinden tamahgar şahısların eline geçti. Bunlar; Muineddin Muhammed Beg, Kastamonu; Cemaleddin Muhammed, Diyarbekir; Kemaleddin Tiflisi Amasya-Samsun; Şerefeddin Osman ise Niğde ve çevresinin vergilerini toplamak üzere bahsi geçen vilayetlere hareket ettiler. Gittikleri yerlerde yüklenen vergilerin çok fazlasını tahsil etmeye, yeni vergiler koymaya başladılar. Yöre halkıyla bırakın kaynaşmayı, istenmeyen adamlar haline geldiler. Bu zulme dayalı yönetim insanların vatanlarını terk etmelerine sebep oldu. Boşalan köyler, üretimin durmasını beraberinde getirdi.⁶⁸ Sadreddin Halidi'nin vezirliği zamanında ise, yeni ve ağır vergilerin yanında ticarete damgalı kâğıt parçası da denilen *Çav* kullanılmaya başlandı. Aksarayı bu uygulama sebebiyle Horasan'dan Rum denizine kadar zengin ve fakir pek çok insanın Şam diyarına göç ettiğini, bu sebeple vergi gelirlerinin oldukça düştüğünü kaydetmektedir.⁶⁹

Gazan Han ölümünden az evvel kardeşi Olcaytu'dan kurmuş olduğu vergi sisteminin devam ettirilmesi sözünü almıştı. Ancak hakikatte bu hiçbir zaman hayata geçirilemeyecektir. Devletin aldığı tüm tedbirlere rağmen birtakım idarecilerin vazifelerini suiistimal ettikleri sıkça görülen vakalardandı. Nitekim 1312'de dönemin sahib-i divanı Lakuşi, Erzurum'dan Antalya'ya, Sinop'tan Diyarbekir'e kadar olan toprakların yönetimini alarak, haddinden fazla vergi toplamaya başladı. Devlete ait toprakları üst düzey devlet görevlilerine sattı.⁷⁰ Tahsil ettiği haksız kazanca Emir İrencia'ı de ortak etti. Bununla yetinmeyen İrencia Anadolu'da başı boş hareket ederek halka zulmetmeye yeltendi. Neticede gerek Lakuşi ve gerekse Emir İrencia hak ettikleri akıbetlere kavuştular. Ancak Anadolu halkı bu iki idarecinin elinde perişan oldu.⁷¹

Bu dönemde birtakım yerel idarecilerin de benzer uygulamalarla meskûn halkı rahatsız ettikleri tespit edilmektedir. Bu bağlamda Ağrı Dağı civarında bulunan bir manastırda yazılan kaynakta Tahir oğlu Kurd isimli bir yöneticinin bölge halkına baskıya dayalı bir politika takip ettiği, ağır vergiler aldığı ve çok sa-

⁶⁶ Nitekim Hamdullah Müstevfi de Gazan Han'ın İslam'ı kabul ettikten sonra İran'da devlet kurumlarında bir İslami etkinin başladığını ve farklı dinlere ait birtakım mabedlerin yıktırıldığından bahsetmektedir. Bkz. Hamdu'llah Mustawfi-i Kazwini, *The Ta'rikh-i Guzida (Tarih-i Güzide)*, (İngilizce trc. E. Browne), London 1913, s. 145. Ayrıca bkz. *Tarih-i Mübarek Gazani*, s. 85; J.A. Boyle, "Dynastic and Political History of the İlkhans", s. 379.

⁶⁷ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. *Ebu'l Faraç Tarihi II*, s. 657 vd.

⁶⁸ Konu hakkında daha detaylı malumat için bkz. Aksarayı, s. 168 vd.

⁶⁹ Bkz. Aksarayı, s. 188.

⁷⁰ C. Cahen, s. 322.

⁷¹ Bkz. Aksarayı, s. 244 vd.; B. Spuler, *a.g.e.*, s. 349.

yıda köy ile manastırın yerle bir ettiğinden bahsedilerek, insanların hayatta kalabilmek için başka ülkelere sığınmanın yollarını araştırdıkları anlatılmaktadır.⁷²

Ebu Said döneminde de ülkenin belirli bölgelerinde mali alanda bazı düzenlemelere gidilmiştir. Bu düzenlemelerle halkın rahata ve huzura kavuştuğu belirtilmektedir.⁷³ Uzunluk ve ağırlık ölçülerinde yapılan bu değişiklikler halkın görebileceği yerlere asılmıştır. Bu fermanların bir benzeri 1848 yılında N.V. Hanikof tarafından Ani harabeleri içerisinde keşfedilen kitabe örneğidir.⁷⁴ Şehrin büyük camilerinden birisi olan Menuçehr Camii'nin duvarına on satır halinde Farsça olarak kazınan bu kitabe W. Barthold tarafından neşredilmiştir.⁷⁵ 1319-1335 yılları arasında olduğu varsayılan kitabenin, son kısmı silinmiş olmasına rağmen mali sahada alınan tedbirler konusunda önemli bilgiler elde edilebilmektedir. Buna göre “*tamga ve bac*” vergilerinden başka ahaliden “*kılan ve nimari*” bahanesiyle vergi alınmaması emredilmektedir. el-Ömeri 1318 yılında el-Cezire ve çevresinin çekirge istilasına maruz kaldığını ve bunun bölgede şiddetli bir kıtlığa sebep olduğunu kaydetmektedir ki,⁷⁶ aslında bu durum devletin vergileri neden artırdığını da büyük ölçüde açıklar hale getirmektedir.

Bu kitabede ülkenin bazı yerlerinde keyfi toplanan vergilerden dolayı bölge halkının muzdarip olduğu ve çoğunun yerlerini bırakıp göç ettikleri anlaşılmaktadır. Hatta bazı yerlerde halkın vergi tahsildarlarından korunmak için yer altına barınaklar yaptığı görülmektedir.⁷⁷ Bu ferman aslında tüm İlhanlı ülkesi için geçerliydi ve ülkenin içerisinde bulunduğu sosyo-ekonomik vaziyeti göstermesi bakımından önemlidir.⁷⁸ Çünkü bu dönemde benzer sorunların Anadolu'nun Orta ve Batı kesimlerinde de yaşandığı görülür. Ebu Said zamanına ait olduğu bilinen Ankara Kalesi'ndeki kitabe, bunu göstermesi açısından oldukça mühimdir. Kitabede; “*devlet tarafından belirlenen kobçur ve buğday miktarının ahali tarafından fazla bulunduğu, daha evvel belirlenen ölçü sistemini hatırlatıp, yasa dışı aşar ve gobçur vergisi talebinde bulunanlara beddua edilmektedir.*”⁷⁹ Bu dönemlerde yaşamış meşhur şair Fergani; “*Nerede örümcek ağını örse hemen gobçur istenir.*” ifadesini kullanarak adeta bu durumu özetlemektedir.⁸⁰

⁷² Bkz. *Colophons of Armenian Manuscripts*, s. 55 vd.

⁷³ Bkz. Devletşah, *Tezkiretü's-Şuara II (Devletşah Tezkiresi)*, Nşr. N. Lugal, Ankara 1987, s. 282.

⁷⁴ Kitabenin aslı için bkz. W. Barthold, “İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet”, s. 137.

⁷⁵ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi II*, İstanbul 1953, s. 449 vd.

⁷⁶ Bu yüzden insanların leşleri yedikleri ve çocuklarını köle olarak sattıkları belirtilmektedir. Diğer taraftan ekme fiyatları artmış ve sonuçta halk açlıktan kırılmaya başlamıştır. Musul, Erbil ve çevresinin nüfusu oldukça azalmıştır. Bkz. Şehabeddin b.Fazlullah el-Ömeri, *Mesaliku'l Ebsar fi Memalik'il-Emsar (Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım)*, Nşr. Ahsen Batur, İstanbul 2014, s. 425.

⁷⁷ Bkz. Osman G. Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 218.

⁷⁸ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. W. Barthold, “İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet”, s. 138 vd.; Ayrıca bkz. W. Barthold, “Ani Kitabesi”, *Makaleler ve İncelemeler I*, Nşr. Abdulkadir İnan, Ankara 1998, s. 520-545.

⁷⁹ Ankara kitabesi hakkında geniş bilgi için bkz. P. Wittek, “Ankara'da Bir İlhani Kitabesi”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası I*, İstanbul 1931, s. 161-164.

⁸⁰ Tuncer Baykara, *a.g.e.*, s. 174.

Ebu Said zamanında yazılmış Ermeni kaynakları da bunu doğrulamaktadır. Doğu Anadolu'da bazı Ermeni manastırlarında tutulan kayıtlar, bu dönemde Hristiyanların ızdırıp çektiğini ve kurtuluş umutlarının kalmadığına vurgu yaparak, adaletin zayıfladığı, ağır vergilerden sonucunda halkın dağ ve tepelere kaçarak oturdukları yerleri terk ettikleri ifade edilmektedir.⁸¹ Hal böyle iken ülkede meydana gelen isyan hareketleri de buna eklenince halkın can ve mal güvenliğini büyük ölçüde ortadan kalkmıştır.⁸² Bölgenin bu vaziyeti devlete ödenen vergi miktarının da büyük ölçüde azalmasına sebep olmuştur. Bu bağlamda Hamdullah Müstevfi, *Vilayet-i Ermen*'in daha evvel 2 milyon dinar olan gelirinin, 1336'larda sadece 390 bin dinara kadar düştüğünü kaydetmektedir.⁸³

İlhanlıların Anadolu'da topladıkları vergi türlerini pek çok kayıttan öğrenme imkânımız varken, toplanan vergi miktarını, dönemlere göre tespit etme imkânına sahip değiliz. Bu konuda elimizdeki en önemli kaynak 1339'da yazılan ve 1336 yılına ait İlhanlı bütçesini gösteren *Nuzhat-al Qulub* adlı eserdir. Hamdullah Qazvini tarafından kaleme alınan bu eser sayesinde *Memalik-i Rum* da denilen Anadolu'nun özellikle İlhanlı hâkimiyeti altında bulunan doğu, orta ve batı kısımlarının vergi miktarlarını şehir şehir görebilme imkânına sahibiz.

Memalik-i Rum olarak ifade edilen bu coğrafi terimin içerisinde Büyük ve Küçük Ermenistan, Ahlat, Diyarbekir ve Rebia gibi bölgeler dahil edilmekteydi. Buna göre Memaliki Rum'un toplam vergi gelirleri 5.645 bin dinara tekabül etmekteydi. Bu rakam Azerbaycan, Arran ve Mugan, Abhaz ve Gürcistan ile Şirvan'ın toplam gelirlerinden daha fazla bir yekûn tutuyordu.⁸⁴ Diğer yandan sadece Konya ile Sivas'ın geliri 1.385 bin dinara tekabül ederken; Erzurum, Erzincan, Tokat, Niksar, Akşehir, Diyarbekir, Kayseri gibi şehirlerin vergi gelirleri ise 150 bin dinara kadar ulaşabiliyordu.⁸⁵ Bu vergi miktarı her ne kadar 1336 yılına ait olsa da Hamdullah'ın verdiği bazı bilgiler, Gazan Han döneminde devlet gelirlerinde gözle görülür bir yükselişin olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre Hamdullah, Gazan döneminde İran'ın gelirinin 17 milyon dinardan 21 milyon dinara yükseldiğini belirtir ki aslında bu Anadolu için de geçerliydi. Nitekim Gazan'dan sonra pek çok vilayette asayişsizliğin baş gösterdiği, ülke gelirlerinin ordu tarafından yağmalandığı da ifade edilir.⁸⁶

Anadolu'nun vergi gelirleriyle alakalı kayıtların bulunduğu diğer bir kaynak ise 1350'li yıllarda Abdullah el-Mazenderani tarafından kaleme alınmış olan *Risale-i Felekiye* adlı eserdir. Bu esere göre Anadolu'nun toplam vergi geliri 3 milyon dinardır.⁸⁷ Fakat sözü edilen dönem İlhanlı devletinin dağıldığı, siyasi istikrarsızlığın olduğu döneme tekabül ettiğinden, gelirin iyice düştüğü görülmektedir. Diğer taraftan bu iki kaynağın verdiği rakamlar, İlhanlı hâki-

⁸¹ *Colophons of Armenian Manuscripts*, s. 61 vd., 63, 67, 72.

⁸² Bkz. *Tahrir-i Ravzatu's-Safa* (5. kısım), s. 961 vd.

⁸³ Bkz. *Nuzhat al-Qulub*, s. 100.

⁸⁴ Sözü edilen bölgelerin vergi gelirleri hakkında bkz. *Nuzhat al-Qulub*, s. 78-90.

⁸⁵ Bkz. *Nuzhat al-Qulub*, s. 91-101.

⁸⁶ Bkz. Z. Velidi Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", s. 22 vd.

⁸⁷ Abdullah İbn Muhammad İbn Kiya al Mazandarani, *Risale-i Felekiyye*, Nşr. Walther Hinz, Weisbaden 1952, s. 158 (91a), 162 (93b); Ahmet Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 109.

miyetinden önceki dönemle karşılaştırıldığında Anadolu'nun vergi gelirlerinin bir hayli düştüğü gözlenmektedir. Nitekim Moğol işgalinden evvel yaklaşık 27 milyon dinar iken, sonrasında bunun aşağı yukarı dörtte biri kadardır.⁸⁸

Sonuç olarak; Türkiye Selçuklu Devleti'nin Köseadağ Savaşı'nı kaybetmesiyle Anadolu'da başlayan Moğol işgali, bölgede büyük bir yıkıma sebep oldu. Şehirler yakılıp, tahrip edildi. Bazı yerlerde toplu katliamlar yapıldı. Bütün bunlar Anadolu'nun sosyo-ekonomik yapısında büyük kırılmalara yol açtı. Güvenlik problemi ticareti durma noktasına getirdiği gibi bölge nüfusunun da dağılmasına sebep olmuştu. Tebriz merkezli İlanlı devletini tesisinden sonra Hülegü, İran, Irak ve Azerbaycan'da olduğu gibi Anadolu'da da hâkimiyetin devamı için birtakım idari ve iktisadi düzenlemelerin kaçınılmaz olduğunun farkındaydı. O'nun bu konudaki tüm çabalarına rağmen, bilhassa Anadolu'da düzenli bir iktisadi sistem kurulamadı. Ancak Abaka dönemiyle birlikte yeni kurumlar tesis edilerek, düzenli bir vergilendirme sistemi kurulmuş ve yöre doğrudan Tebriz'e bağlanmıştır.

Bu konuda önemli ilerlemeler kaydedilmesine rağmen, gerek İlanlı hükümdarlarının yanlış yaklaşımları ve gerekse idarecilerin tamahgarlığı sebebiyle kurulmaya çalışılan nizam bir türlü sağlanamamıştır. Düzensiz ve ağır vergiler Anadolu ahalisinin ezilmesine, yerini yurdunu terk etmesine neden olmuştur. Gazan Han'ın vergi reformu, Anadolu halkı üzerinde olumlu bir hava yaratmışsa da bu durum uzun sürmemiştir. Gerek Olcaytu ve gerekse Ebu Said döneminde alınan tedbirler hayata geçirilemediğinden vergi gelirleri oldukça düşmüştür.

Kaynaklar

- AKA, İsmail: "İpek Yolu Üzerinde İran", *UNESCO İpek Yolları Deniz Araştırma Gezisi Konferansları*, (E.Ü. Edebiyat Fakültesi - 30 Ekim 1990), Ankara 1993.
- AKDAG, Mustafa: *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, İstanbul 2010.
- AKSARAYI, Kerimüddin Mahmud-i: *Müsameretü'l-Ahbar*, Nşr. Mürsel Öztürk, Ankara 2000.
- Anonim Selçukname (Tevarih-i Ali Selçuk)*, Nşr. H. İbrahim Gök vd.), Ankara 2014.
- ATALAR, Münir: "XII. ve XIV. Yüzyıllarda Karadeniz Ticaretinde Trabzon'un Yeri ve Önemi", *Trabzon Tarih Sempozyumu*, (6-8 Kasım 1998), Trabzon 1999.
- AYKUT, Tuncay: "Moğol ve İlanlı Para Tarihi", *Ak Akçe Moğol ve İlanlı Sikkeleri (Mongol And İlkhanid Coins)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1992.
- BARBARO, Josapha: *Anadolu ve İran'a Seyahat*, İstanbul 2005.
- BARTHOLD, V. Vladimiroviç: *İslam'da İktidarın Serüveni Halife ve Sultan*, Nşr. İlyas Kamalov, İstanbul 2012.
- _____ : "V. Vladimiroviç "Ani Kitabesi", *Makaleler ve İncelemeler I*, Nşr. Abdulkadir İnan, Ankara 1998.
- _____ : "İlanlılar Devrinde Mali Vaziyet", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası I*, İstanbul 1931.
- BAUSANI, Alessandro: *The Persians from the Earliest Days to The Twentieth Century*, London 1975.
- BAYKARA, Tuncer: *Türkiye'nin Sosyal ve İktisadi Tarihi (XI. ve XIV. Yüzyıllar)*, Ankara 2000.
- CAHEN, Claude: *Osmanlılardan Önce Anadolu*, Nşr. Erol Üyepazarcı, İstanbul 2011.
- _____ : *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, Nşr. Yıldız Moran, İstanbul 1979.
- COSMO, Nicola di: "Mongols and Merchants on the Black Sea Frontier in the Thirteenth and Fourteenth Centuries: Convergences and Conflicts", *Mongols, Turks and Others*, (Edit. Reuven Amitai and Michel Brain), Brill-Leiden-Boston 2005.
- CÜVEYNİ, Alaaddin Ata Melik: *Tarih-i Cihangüşa I*, Nşr. Mürsel Öztürk, Ankara 1998.
- ÇELEBİ: *Seyahatname*, 1/4, (S. Ali Kahraman-Yücel Dağlı), İstanbul 2010.
- DEVLETŞAH: *Tezkiretü's-Şuara II (Devletşah Tezkiresi)*, Nşr. N. Lugal, Ankara 1987.
- EBUL FARAC, Gregory: *Tarih-i Muhtasari'd-Düvel*, Nşr. Ş. Yaltkaya, Ankara 2011.
- _____ : *Ebu'l Faraç Tarihi II*, Süryanice'den İngilizce'ye çev: Ernest A. Wallis Budge, (Türkçe Nşr. Ömer Rıza Doğrul), Ankara 1999.
- EL-MAZANDARANI, Abdullah İbn Muhammad İbn Kiya: *Risale-i Felekiyye*, Nşr. Walther Hinz, Weisbaden 1952.

⁸⁸ Tabakoğlu, a.g.e., s. 109.

- EL-ÖMERİ, Şehabeddin b. Fazlullah: *Mesaliku'l Ebsar fi Memalik'il-Emsar (Türkler Hakkında Gördüklerimiz ve Duyduklarımız)*, (Nşr. Ahsen Batur), İstanbul 2014.
- ERDEM, İhan: "Sahib-i Divan Şemseddin Cüveyni'nin Anadolu'ya Gelişi, Yeni Moğol Rejiminin Kurulması, Sonuçları", *Prof. Dr. Kazım Yaşar Koprman'a Armağan*, Ankara 2003.
- EŞ-ŞİRAZİ, Fazlullah b. Abdullah: *Tahrir-i Tarih-i Vassaf III*, Nşr. Abdül Muhammed Ayet, Tahran 1372/1994.
- ETRANGE, Guy Le: *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya)*, (nşr. Adnan Eşikurt vd.), İstanbul 2015.
- FAZLULLAH, Residüddin: *Camiü't Tevarih (İlhanlılar kısmı)*, Nşr. İsmail Aka - Mehmet Ersan - Ahmad Hisamipour Khelejanı), Ankara 2013.
- _____ : *Tarih-i Mübarek Gazani*, Nşr. Karl Jahn, Prag 1941.
- GROUSSET, Rene: *Bozkır İmparatorluğu (Attila, Cegiz Han, Timur)*, Nşr. Reşat Uzmen, İstanbul 2010.
- HEYD, W.: *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, (nşr. E. Ziya Karal), Ankara 2000.
- HONDMİR: *Habib's-Siyer fi Ahbar-i Efrad-i Beşer III*, (Nşr. M. Debir Siyaki), Tahran 1983.
- HUFF, Dietrich: "The İlkanid Palace at Takht-i Sulaymen Results: Excavation", *Islamic History and Civilization (Beyond The Legacy of Genghis Khan)*, Volume: 64, (Edit. Wadad Kadı vd.), Leiden-Boston 2006.
- İBN BIBİ: *El-Evamirü'l-Ala'iyye fi'l-Umuri'l Ala'iyye*, (nşr. Mürsel Öztürk), Ankara 2014.
- İBNÜ'L ESİR: *El-Kamil fi't Tarih XII*, (Nşr. Abdülkerim Özyadı), İstanbul 1987.
- JHAN, Karl: "İran'da Kâğıt Para", *Belleter*, VI/23-24, Ankara 1942.
- KAZVİNİ, Hamdullah Müstevfi: *Tarih-i Güzide*, (Farsça trc. Abdullah Hüseyin Nevai), Tahran 1944.
- KAZVİNİ, Hamd-Allah Mustawfi, *Nuzhat-Al-Qulub*, (nşr. G. Le Strange), London 1915.
- _____ : *The Ta'rikh-i Guzida (Tarih-i Güzide)*, (İngilizce trc. E. Browne), London 1913.
- KELEŞ, Erol: "Elbistan Meydan Muharebesi ve İlhanlıların Yeni Anadolu Politikası", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 123, Sayı: 242, İstanbul 2019.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, *Kars Tarihi II*, İstanbul 1953.
- KIRAGOS, Genceli: *Vekayiname*, (nşr. Gürsoy Solmaz), Ankara 2002.
- KOUYMJIAN, Dickran: "Moğol, Türkmen, İran ve Osmanlı Egemenliği Altında Van", *Tarihi Kentler ve Ermeniler Van*, Nşr. Richard G. Hovannisian), İstanbul 2016.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad: "Cüveyni", *İA II*, s. 25-259.
- _____ : *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, İstanbul 1988.
- LAMBTON, K.S.: "Mongol Fiscal Administration in Persia", *Studia Islamica*, No. 64, 1986.
- MİRHOND: *Tahrir-i Ravzatu's-Safa*, (5. kısım), Nşr. Dr. Abbas Zerya, Tahran 1358.
- MÜNECCİMBAŞI, Ahmed b. Lütfullah: *Camiü'd-Düvel II*, (nşr. Ali Öngül), İzmir 2000.
- ÖGEL, Bahaeddin: *Türk Kültür Tarihine Giriş I*, Ankara 2000.
- ÖZKUZUGÜDENLİ, Osman G.: *Gazan Han ve Reformları (1295-1304)*, (Yayınlanmış Doktora Tezi), İstanbul 2000.
- PAMUK, Şevket: *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, Nşr. Gökhan Aksay, İstanbul 2013.
- PETRUSHEVSKY, I.P.: "The Socio-Economic Condition of Iran Under The İl-Khans", *The Cambridge History of Iran V*, Nşr. J.A. Boyle, Cambridge 1968.
- SANJİYAN, Avedis K.: *Colophons of Armenian Manuscripts (1301-1480)*, A Source for Middle Eastern History, Cambridge-London 1969.
- SPULER, Bertold: *İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri)*, Nşr. Cemal Köprülü, Ankara 2011.
- SÜMER, Faruk: "Anadolu'da Moğollar", *SAD I*, Ankara 1970.
- ŞERİF, Abdürrahim: *Ahlat Kitabeleri*, İstanbul 1932.
- TABAKOĞLU, Ahmet: *Türkiye İktisat Tarihi*, İstanbul 2008.
- TEKİNDAG, Şehabeddin: "Trabzon", *İA XII/1*.
- TEZCAN, Mehmet: *Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya*, Trabzon 2012.
- TOGAN, Zeki Velidi: "Azerbaycan", *İA II*.
- _____ : "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası I*, İstanbul 1931.
- _____ : "Moğollar Döneminde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası I*, İstanbul 1931.
- _____ : *Umumi Türk Tarihi*, İstanbul 1981.
- TURAN, Osman: "Selçuklu Kervansarayları", *Belleter*, Sayı: 39, Ankara 1946.
- _____ : *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 2009.
- _____ : *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul 2010.
- _____ : *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 2010.
- UZUNCARŞILI, İ. Hakkı: *Osmanlı Devleti Teşkilatına Methal*, Ankara 1998.
- VARDAN, Müverrih: "Türk Fütühatı Tarihi (889-1169)", Nşr. Hrand D. Andreasyan), *İÜEFY, Tarih Semineri Dergisi I/2*, İstanbul 1937.
- WITTEK, Paul: "Ankara'da Bir İlhani Kitabesi", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası I*, İstanbul 1931.
- YALTKAYA, Şerefeddin: "İlhaniler Devri İdari Teşkilatına Dair (Nasir-Eddin Tusi'nin Bir Eseri)", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası II*, İstanbul 1939.
- YUVALI, Abdulkadir: "İlhanlıların Anadolu Politikası ve Doğu Anadolu Şehirlerinin Vergi Potansiyeli", *XI. Türk Tarih Kongresi II*, (5-9 Eylül 1990), Ankara 1994.
- _____ : "XIII. Yüzyılda Karadeniz Ticareti", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (1-3 Haziran 1988)*, Samsun 1990.